
ЕТИЧЕСКА ТЕОРИЯ И МОРАЛНА ПРАКТИКА

СИЛВИЯ МИНЕВА*

ТЕХНОЛОГИЧЕН ПРОГРЕС, ИКОНОМИКА НА ЗНАНИЕТО И ЕТИКА В ГЛОБАЛИЗИРАНИЯ СВЯТ НА ДИГИТАЛНАТА ЦИВИЛИЗАЦИЯ

Abstract: The article describes and analyzes the need for, and subject field, of an ethics of intellectual technologies seen as a critical discourse on, and corrective of, their development. For this purpose, the discussion includes analysis and commentary on tendencies and phenomena that characterize technological progress, including digitization, computer literacy, economy of knowledge, globalization, etc., in terms of their moral perspectives and moral risks.

Keywords: technological progress, datability, Internet of Things, computer literacy, economy of knowledge, globalization, digital cosmopolitanism

Както в миналото, така и днес, трудно бихме могли да научим и кажем нещо важно и значимо в плана на етиката като ценностно-нормативен дискурс ако не вземем под внимание ролята и влиянието на съвременните технологии върху всекидневното и начина на живот на хората, т.е. върху техния етос, а също и върху съвременните концепции за обществото и човека, ориентирани към различни прогнози и очаквания за тяхното бъдеще. Етическият прочит на това бъдеще винаги е бил свързан с фундаменталния въпрос за най-човешкото у човека, т.е. за неговата моралност. Формулиран от Л. Фери, въпросът придобива вида на дилемата: „дали целим да направим човешкото по-човешко, или иначе казано, по-добро, или напротив, искаме да лишим човека от човешкото и по изкуствен начин да създадем нов вид, вида на постчовеците?“ (Фери 2017: 13).

От същата дилема е провокирано и настоящото изложение, посветено на описанието и обосноваването на необходимостта и предметната област на една етика на интелектуалните технологии, която да изследва моралната проблематичност на промените в общественото състояние и човешкия живот, предизвиквани от развитието и използването на т.нар. интелектуални технологии. Става дума за технологиите, които имат най-голяма власт над това какво и как мислим, защото „включват всички инструменти за увеличаване или подпомагане на умствените ни сили – да намираме и класифицираме информация, да формулираме и да изказваме идеи, да споделяме знания, да правим измервания и да извършваме изчисления, да разширяваме капацитета на паметта си“ (Caro 2012: 44–45).

Тъй като моралната проблематичност на технологичните промени не може да бъде обхваната и представена изчерпателно в рамките на една статия, а изисква специално и продължително изследване, нейното описание и обсъждане тук е ограничено до обзорен преглед и коментар на някои от най-характерните тенденции и феномени, съпровождащи развитието и приложението на тези технологии в наше време. Именно такива тенденции и феномени са нарастващата доминация на инструменталния над философствания разум, на новата компютър-

* Проф. д-р в СУ „Св. Климент Охридски“. Email: silvia_mineva@abv.bg

на и информационна грамотност над *humanitas*, на сциентизацията на икономиката и комерсиализацията на науката, цифровия космополитизъм и новия, „репрезентативен“ тип отчуждение, които се оформят под напора на технологичния напредък. Доколкото всички сфери на съвременния човешки живот и общество са засегнати и се основават на новите възможности, предоставяни от интелектуалните технологии, дотолкова по отношение на всички тях се налага да се мисли за границите, да се разсъждава за условията за регулирането им, които би следвало да се създадат в международен план, както настоява Л. Фери (Фери 2017: 23). Но за да се избегнат крайностите, защото технологичните новости, освен значителни рискове, имат и своите безспорни предимства, регулацията им трябва да се предшества и да е съобразена с обсъждането им не само като бизнес, икономически фактор и политически въпрос, което е преобладаващото сега тяхно обсъждане, но и като етическа тема, защото човекът е „човечен, но никога в достатъчна степен“ (Спонвил 1999: 11). Това изисква да подлагаме на философски критичен анализ и съмнение дори най-добрите си намерения.

Технологии, игри и бизнес

Както за технологиите, предназначени да увеличават физическата ни сила и сърчност чрез сечива и инструменти (шевна игла, рало и т.н.), или обсега на сетивните ни възприятия с помощта на уреди (микроскоп, телескоп и т.н.), така и за интелектуалните технологии е валидна формулировката на американския публицист Н. Кар, че:

„Всяка технология е израз на човешката воля. Чрез инструментите ние се опитваме да разширим властта и контрола си над онова, което ни заобикаля – природата, времето, разстоянието, хората около нас“ (Сарг 2010: 44).

Един възможен етически прочит на тази формулировка е, че независимо от вида си и различните си приложения, технологиите имат своето общо – очакването, че ще ни подпомагат в решаването на проблеми и преодоляването на трудности, препятстващи вековечния човешки стремеж към благополучие, описан от Хосе Ортега-и-Гасет така:

„Човекът не живее с жажда просто да пребивава на този свят. Това, към което той се стреми, е благополучието. Необходимо му е само това, а всичко друго е потребност само дотолкова, доколкото му осигурява условия за благополучието. Следователно за човека е нужно само излишното“ (Ортега-и-Гасет 2014: 30).

Под „излишно“ испанският философ разбира занимания, които нямат отношение към биологичните обективни потребности, доколкото за човека да живее означава не само да оцелява, следвайки сяпо инстинктите си, както животните, а да живее добре, въпреки и дори независимо от тези инстинкти. В отминалите времена на античната и средновековната епоха това „излишно“, безотносително на задоволяването на насъщни потребности, било съизмервано с възможността да се упражняват т.нар. „свободни изкуства“ (*artes liberales*) – граматика, риторика, диалектика, аритметика, геометрия, астрономия и музика. Те били наречени „свободни“, защото благодарение на тях, както разказва шартьрският магистър Джон от Солсбъри:

„... хората получавали възможност да разберат всичко прочетено, повишавали са способността им да разбират всичко и могли да разплетат възлите на всички разрешими проблеми..., защото тяхната цел е да подпомогнат човека в

неговото освобождаване *libertas*, така че, освободен от всички грижи, той може да се посвети на мъдростта, и най-често да го освободят от онези грижи, чийто първоизточник се пресича от мъдростта. Често те изключват наложителните грижи, така че разумът да посвети дейността си на философията“ (Джон от Солсбъри 1989: 357).

С други думи, открай време философията и свързаните с нея *artes liberales* са се смятали за белези на доброто живеене и човешката свобода. Обяснението на Солсбъри за свободните изкуства не изглежда много различно от съвременното разбиране за технологичния напредък като освобождаващ човека и подобряващ живота му. Разликата между двата възгледа е, че макар както *artes liberales*, този напредък също да е свързан с претенцията за решаване на проблеми и освобождаване от грижи, той не води към това „разумът да посвети дейността си на философията“, а по-скоро към замяната на философствания от инструменталния разум на технологията. Замяната е толкова по-неусетна, колкото е по-бърза и тъкмо такава – все по-неусетна, защото е все по-бърза, тя става от началото на модерността насам благодарение на индустриалните революции, довели до машинизацията и масовизацията на производството и потреблението, а понастоящем насочени към тяхната дигитализация. В резултат на това философстването и свободните изкуства като цел и духовна практика биват засенчвани и изтласквани от начин на действие и живот, станали възможни благодарение на техниката и нейното експоненциално развитие. Техническата обусловеност на това действие и живеене е такава, че като тяхна иманентно присъща тенденцията се очертава превръщането на човека в техническо животно, което живее, за да ползва все по-добре техника, а не ползва техника, за да живее по-добре/ по-човешки поради това, че всяка човешка активност – труд, забавление, познание, общуване, се оказва зависима и осъществима само според технологични норми за растеж и печалба.

Един от многото съвременни примери за тази трансформация и пренебрегването на необходимото в полза на излишното като движеща сила на технологичния напредък е съвременното развитие и възход на гейминг индустрията, особено на мобилния гейминг. Днес тази индустрия се радва на приходи, повисоки отколкото на киноиндустрията¹. В търсене на възможности за бъдещ ръст в сектора, компаниите, проучващи пазарите на цифрови игри, използват, освен събирането на данни за това какви игри предпочитат хората, и резултати от изследвания на база тестване на новите проекти за евентуални некомерсиални, социално-значими ползи от игрите като здравословно въздействие, развиване на социални умения, когнитивни способности и др. Тези изследователски резултати са важни, както за пазарната реклама на игрите, така и за възможността секторът да получава одобрение и финансиране на новите разработки с публични средства от обществени фондове².

¹ Данни за тези приходи са на разположение в платформата на SuperData Research на адрес: http://images.response.unity3d.com/Web/Unity/%7Bbffd9d8a6-823f-4c7d-a185-b7c01a165041%7D_Unity-2016-Mobile-and-VR-games-year-in-review.pdf

² Пример за такова финансиране е проектът BOO-Games, финансиран по европейската програма INTERREG 4C с цел: да се подчертае важноста на гейм-сектора в укрепване на европейската икономика, основана на знанието, и да се предложат на местните власти конкретни механизми/мерки за неговата подкрепа, които биха имали положително

Трудно е да се каже до каква степен очакванията за тези ползи са реалистични, особено ако те се поръчват, за да могат заинтересованите да промотират успешно новата разработка или да получат допълнително финансиране. Не липсват примери за значително разминаване между установените от предварителните изследвания некомерсиални ползи и проучванията след масовото разпространение и потребление на новия продукт. Такъв е резултатът от проучването дали станалото много популярно мобилно приложение Pokemon Go стимулира играчите за по-голяма физическа активност. Редом с констатацията, че играта крие рискове от наранявания и пътнотранспортни произшествия, проучването сочи, противно на предварителните изследвания, че Pokemon Go не успява да мотивира задълго играчите да са физически по-активни³. Нееднозначен се оказва и резултатът от проучванията дали специалните игри за тренировка на мозъка и ума Lumosity в действителност помагат на хората в рисковани или неочаквани ситуации. Проучванията не предоставят сигурни доказателства, че тези игри реално подобряват паметта, взимането на решения, концентрацията и други когнитивни способности, но за сметка на това отчитат висока вероятност за появата на плацебо ефект при тестването им, а прогнозните данни, че могат да намалят риска от деменция след години, все още не са потвърдени от експерти⁴.

Експлоатирайки и стимулирайки естествени човешки склонности и желания като влечението към игра и забавление, риска и екстремните преживявания, стремежа към комфорт, избягването на болката и дори смъртта, технологиите, разработвани за гейминг индустрията, както и за останалите, високотехнологични сектори като фармацевтичния, биомедицинския и др., се развиват експоненциално, най-вече защото представляват крупен бизнес, а не толкова заради подобряването на социалните и политическите условия на човешкия живот, от които в най-голяма степен зависи човешкото благополучие. Това подобряване често бива изместено на заден план от стремежа към печалба и подтиква към щедрите, изкушаващи обещания на новата техно-индустрия и нейната трансхуманистична идеология за безметежно съществуване и спасение от всякакви трудности, страдания и проблеми.

Технологична експанзия, глобална дигитализация и „Интернет на нещата“

Очевидно тенденцията, описана като характерна за технологичния прогрес днес, не се изчерпва само с отклонението от разбирането за освобождаването от грижи в името на разума, посветен на философията в полза на забавлението и развлечението като игра или спектакъл. Тя е свързана и с нарастващите диспропорции между необходимо и излишно в световен мащаб. Тяхното нараства-

въздействие не само върху гейм дивелпмънт фирмите, но и върху обществеността като цяло. Информацията за проекта е на разположение на адрес:

<http://www.seriousgamesinstitute.co.uk/applied-research/BOO-Games.aspx>

³ Става дума за резултати от проучването на Howe Katherine B, Suharlim Christian, Ueda Peter, Howe Daniel, Kawachi Ichiro, Rimm Eric B et al. Gotta catch'em all! Pokémon GO and physical activity among young adults: difference in differences study BMJ 2016.

⁴ Такива са резултатите, публикувани под заглавие *Placebo effects in cognitive training* от Cyrus K. Foroughi, Samuel S. Monfort, Martin Paczynski, Patrick E. McKnight, and P. M. Greenwood in *Social Sciences – Psychological and Cognitive Sciences* PNAS, 2016, 113 (27) 7470–7474.

не по-скоро опровергава, отколкото подкрепя очакването, че паралелно и пропорционално на темпа и мащабите на глобалната технологична експанзия ще нараства и благополучието на хората по целия свят. Забелязвайки този дисбаланс още през 30-те години на миналия век, А. Бергсон поставя въпроса дали изобретателският дух непременно поражда изкуствени потребности или изкуствената потребност насочва изобретателския дух? В търсене на отговор авторът на „Двата източника на морала и религията“ установява, че този дух невинаги се е използвал в името на интересите на човечеството:

„Той е създал множество нови потребности, но не се е грижил достатъчно да осигури на мнозинството – а ако е възможно и на всички – удовлетворяване на старите потребности. По-просто казано – без да пренебрегва необходимото, той е мислил прекалено много за излишното“ (Бергсон 1993: 217).

С оглед на съвременния технологичен прогрес и неговата динамика, може да се каже, че описаната безполезност, създавана от техниката, нараства с главоломни темпове, а дисбалансът на необходимо и излишно не само че продължава да съществува и днес, но дори се е увеличил, ако се доверим на доклада от международното изследване „An economy for the 99%“ от януари 2017 г. на групата от неправителствени организации Oxfam International с цел да се подобри информираността за несправедливостта и нечестността, характерни за съвременната глобална икономическа система. В доклада се посочва, че през 2016 г. е налице рязко увеличаване на неравенството в доходите и осемте най-богати хора в света **притежават средства с колкото разполагат най-бедните 3,6 милиарда жители на планетата**⁵. Специално внимание в доклада е отделено на технологичните иновации, важността на въпроса за техния контрол, социалната им полезност и необходимостта да бъдат регулирани така, че да удовлетворяват всеобщи нужди и да се управляват в интерес на обществото, а не да облагодетелстват, предимно финансово, само своите разработчици и предприемачи.

Описаното в доклада икономическо състояние на съвременното човечество в световен мащаб е показателно както за конкретната ситуация, в която се намират мнозинството от хората и обществата в постмодерната ера, така и за характеризиращата тази ситуация проблематичност на човешкото целеполагане и ценности, която налага тяхното преосмисляне в контекста на технологичния напредък, неговата посока и възможности. Този напредък е основна движеща сила на епохалния постмодерен поврат в трите основни вида човешка активност – труд, познание и общуване. В социокултурен план неговата повратност може да бъде описана като обръщане от субект-обектни отношения към интерес-субективни връзки, от потребление на стоки и услуги към потребление на културни преживявания, от универсализъм и обективизъм към плурализъм и мултикултурализъм, от историческо към терапевтично съзнание, от търсене на истината към откриване на множеството значения, от аскетично ориентираната модерна трудова етика към театрално-ироничната и консумеристка игривост на постмодерната естетика. Изброените трансформации са достатъчно многообразни, за да се приеме, че съвременните технологии са едновременно икономическо явление и технологична материя, но и нова социална и културна пара-

⁵ Докладът в детайли е публикуван на интернет-страницата на организацията на адрес: <https://www.oxfam.org/en/research/economy-99>

дигма, доминираща отношенията, начина на живот, взаимодействие и представите на хората за природата, културата и себе си там, където възниква обществото на информацията и светът вече е постмодерен.

Съвременното мащабно и бързо технологично въздействие върху начина, по който хората работят, живеят и общуват, е главната причина създаването и усъвършенстването на новите технологии да се превърне в крупен бизнес, който поражда нов вид богатство с особени свойства – богатството „0/1“. Неговата бизнес концепция се основава на идеята за информацията като вид стока, утилитарен ресурс, който може и трябва да бъде използван и обработван с индустриална ефективност. За да се постигне такава ефективност, е необходимо колкото е възможно повече хора да ползват, а значи да се нуждаят, респективно да зависят от тези технологии за изпълнението на различни дейности и вършенето на различни неща, по възможност за всичко. С оглед на тази необходимост се създават концепциите за Интернет на нещата (Internet of Things) – на умните вещи, къщи и градове, и за Интернет на всичко (Internet of Everything) – всеобщата свързаност. В този контекст, да си колкото може повече „свързан“, означава да разполагаш с повече възможности за бизнес и потребление, развлечение и общуване, които нарастват пропорционално на растящите потоци от информация и данни, постъпващи и подлежащи на обработка и разпространение чрез мрежата. Така свързаността става синоним на свободата, сведена до ползването на интернет за все повече и повече „неща“ и в крайна сметка, на „всичко“, когато хората ще се превърнат също в „част“ от мрежата редом с вещите, машините и данните благодарение на това, че в замяна на нейното ползване тя постоянно събира информация за тях, докато сърфират из нея. Предоставяните по този начин лични данни подлежат на продажба и генерират печалба, както всички други търгувани, разменяни и осребрявани вещи, стоки и услуги, така че „крайната цел остава същата: да се направят възможно най-бързо възможно най-много пари“ (Фери 2017: 152, 154).

Визирайки методите за печелене, използвани от двата интернет гиганта – Гугъл и Фейсбук, Л. Фери забелязва, че тяхната почти монополна позиция в областта поражда съмнения за възможни манипулации с информацията, която осигуряват, както и с тази, която събират:

„... нашите лични съществувания – пише Фери – се превръщат в стока – и това е точно смисълът на формулата: „Ако е безплатно, вие сте стоката“. С други думи, ако не плащате нищо, то е, защото стоката сте вие, „вие“, т.е. личните ви данни, които стават „новият петрол“, продаван на баснословни цени“ (Фери 2017: 156).

Добиването на „новия петрол“ обаче, както и всички съвременни новости – икономически, научни и медицински, се оказват невъзможни без развитието на универсална технологична инфраструктура, която изисква „дигитализацията на света“. За нуждите на глобалната цифровизация е създадена и концепцията, известна като „Datability“, и Big Data, както се нарича сега складовата база на „новия петрол“ – софтуерът, който контролира и организира всички постъпващи и налични данни. Основен „интелектуален“ мотив на „Datability“ е, че колкото повече нещата свързват компаниите, хората, вещите с глобалните мрежи, толкова по-добър ще става светът. Концепцията предизвиква въодушевлението

на медии, политици, IT специалисти, а икономисти и бизнесмени приветстват с възторг движението на света към всеобщата свързаност и създаването от нея възможности да съхраняваш всичко в „облаци“ (стига да е в цифров вид, да има datability), да командваш машини от стотици километри разстояние с помощта на креативните идеи, които ще правят „всичко“ достъпно, свързвайки го.

Няма спор, че в течение на цялата човешка история новите идеи са помагали на хората да оцеляват, да преодоляват трудности и да променят качеството на живота си. Техен основен източник са науката и технологиите, откъдето идва и високият престиж на двете сфери днес, особено на колаборацията помежду им като фактор на обществения просперитет и човешкото благоденствие. Но, освен новите идеи, решаването на проблеми има и други аспекти, които, за разлика от финансовите и икономическите, често се пренебрегват и остават извън полезрението и вниманието на специалистите и футуристите, чертаещи светлите хоризонти на по-добрия според тях нов свят, защото ще е по-компактен, хомогенен, предвидим и контролируем, респективно по-умен, благодарение на всеобщата си свързаност с помощта на умните устройства (smart devices) – телефони, часовници, телевизори, хладилници, къщи и т.н.

По-умен обаче не винаги означава и по-добър, защото „умността“ на машините може да служи еднакво успешно, дори едновременно на различни цели – както на комерсиални или безкористни, така и на користни и престъпни намерения. Това означава, че Интернет на нещата е еднакво примамлив и удобен за всички – от бизнесмени, домакини, деца и учени до терористи и всички злонамерени потребители, наричани с общото название „хакери“. В този контекст ключови за етичeskото обсъждане на технологичния прогрес редом с традиционните етически категории се оказват и други, повече или по-малко нови, нетрадиционни термини, създадени под влияние на съвременния технологичен бум и неговата динамика – компютърна/информационна грамотност, икономика на знанието, информационно/цифрово общество, дигитален космополитизъм и др.

Грамотност, икономика на знанието и постмодерната научност

Днес почти няма сфера на човешкия живот, останала незасегната от съвременните ИКТ: труд и бит, образование и наука, общуване и забавление, изкуство и политика... Масовата и непрестанно разширяваща се употреба на тези технологии е показателна за това, че въпреки различията помежду им, всички области на обществения и човешкия живот търпят технологично въздействие и моделиране по такъв начин, че повече от половин век вече за обществото да се говори като за „информационно“ или „цифрово“. Не са изключение в това отношение съвременната наука, познание, образование. Нещо повече, в тях въздействието на технологичния напредък е като че ли най-осезаемо, защото именно в тях иновация и традиция се сблъскват и си съперничат особено ожесточено в борбата за удържане или смяна на образователни и научни парадигми. В резултат на тяхното противоборство развитието на тези сфери се проектира като поредица от трансформации на образователни методи, научни модели и описващите ги категории, сред които попада и новото разбиране за грамотността като компютърна и информационна. Неговото съдържание илюстрира настъпилите промени не само в съвременното образование и научното познание, но и в разбирането за самата грамотност като нищо повече от поредна тех-

нология за превръщане на човека в дигитален космополит, на една цивилизация – в глобална и на техническата експанзия в космическа.

В миналото грамотността и образоваността били поставяни под общия знаменател на многозначителната дума „humanitas“. Във времето на европейската античност и средновековие думата имала две основни значения и се използвала като синоним или на гръцката „филантропия“, т.е. на човеколюбие, или на гръцката *παιδεία*, т.е. на „възпитание“, включващо образование и обучение в науките и изкуствата. Затова най-хуманни, според бележката на късноримския писател А. Гелий, са онези, които имат най-голям вътрешен стремеж и влечение да ги овладеят, тъй като „грижата за изучаването им не е дадена на никое друго живо същество освен на човека, затова тя е наречена *humanitas*, човещина“ (Гелий 1985: 138).

Понятието за грамотността като компютърна и информационна трудно може да се отнесе към „humanitas“ като синтез от филантропия, възпитание или любознателност. Причината е, че тази грамотност има за източник не толкова идеите за възпитание и човечност като крайни образователни цели. Неин източник е идеята за грамотността като технология за учене, състояща се в „набор от способности, които изискват хората да разпознават необходимостта от информация, да намерят и оценят информацията и да я използват ефективно“⁶. Това гласи едно от най-популярните определения за информационна грамотност – на Американската библиотечна асоциация. Редом с нея в доклада на асоциацията, описващ грамотност, стандартите, изисквани за висшето образование, застават уточнението, че значимостта на тази грамотност нараства поради бързите технологични промени и разпространение на информационни ресурси в съвременната среда, окръжаваща човека.

Аналогично на това разбиране за „информираността“ като стандарт, идеята за цивилизация като превъзходна степен на общественото развитие предполага „цивилизоваността“ като стандарт за измерването на това развитие:

„Понятието за цивилизация – четем в „Сблъсъкът на цивилизациите“ на С. Хънтингтън – предлага стандарт, чрез който да се преценяват обществата, и през XIX в. европейците влагат огромна интелектуална, дипломатическа и политическа енергия да изработят критериите за оценка доколко неевропейските общества са достатъчно „цивилизовани“, за да бъдат приети в доминираната от Европа международна система“ (Хънтингтън 1996: 31).

Предложеното от Хънтингтън описание на цивилизацията с главна буква и в единствено число, респективно европейската, изглежда подходяща отправна точка, за да се изследва как новото, съвременното понятие за грамотност се вписва в представите за приобщеност и принадлежност към цивилизацията като историческа тоталност, т.е. културна общност. Приобщеността от това гледище предполага способността да издигнеш грамотността си до нивото, необходимо за осъществяване на вида комуникация и поведение, налагани като официален стандарт на общността от страна на властта в нея. Всичко под това ниво или извън него може да се дешифрира като „нецивилизовано“, т.е. лошо (Хънтингтън

⁶ *Association of College and Research Libraries – Information Literacy Competency Standards for Higher Education* Chicago, Illinois, 2000:

<http://www.ala.org/acrl/sites/ala.org.acrl/files/content/standards/standards.pdf>

1996: 31). Следователно липсата на изискуемата по този начин грамотност може да се схваща като недостатък, дори белег на невежество, варварство, който трябва да се преодолява непрекъснато от всеки, който иска да е „в крак с цивилизацията“. С други думи, в крак с тоталната технизация, доминираща в обществото и начина на живот на хората в онази част от света, която претендира да е най-цивилизована, защото е най-технизирана във всяко отношение: от бита, труда и образованието, до политиката, медицината, изкуството и спорта (вече се говори за електронни спортове). Темпът на тази технизация изпълва патоса и на съвременната интерпретация на идеята, че човек се учи, докато е жив, залегнала в основата на Меморандума на ЕК от 2000 г., който отключва общоевропейски процес по създаване и съгласуване на национални стратегии и програми за учене през целия живот за всички. Сред ключовите послания на меморандума е важността на работата с информационни технологии, чуждите езици, технологичната култура, предприемаческият дух и социалните умения.⁷

Налагането на понятието за грамотност като технология за учене, която е все по-необходима на съвременния, респективно европейския човек, води и до днешната представа за образования, че не е „този, който притежава знанията (научната информация), а този, който знае къде да намери необходимата му информация, как да я сортира, осмисли, оцени и използва“ (Тоцева, Бойков 2012: 168). Зад тези собствено „интелектуални“ основания на официално прокламираната и насърчавана нова грамотност като необходима за всичко, вършено от човека, застават прагматични мотиви като „подобряване на конкурентоспособността“ на индивидите, организациите и фирмите чрез повишаване на тяхната ефективност, производителност, гъвкавост и т.н. Става дума за използването на технологиите като подобряващи резултатите по тези показатели, така че да се пестят време, средства и усилия във всички сфери на производството, търговията, разпространението и потреблението на стоки и услуги.

Благодарение на новото понятие за грамотността като компютърна и информационна, образованието, познанието и науката днес се схващат като тясно обвързани и изцяло обусловени от „интелектуално“ детерминираното посредством технологиите производство и потребление, в които се състои и спецификата на т.нар. „икономика на знанието“. Нейната поява става възможна благодарение на новото, единно информационно и комуникационно пространство, известно още като „виртуална реалност“ или „киберпространство, оформено в резултат на т.нар. цифрова революция, както се дефинира сега преходът от аналогова към цифрова техника за съхраняване, обработка, разпространяване на данни, информация, съдържание... За неговата революционност се съди по трансформацията на обществото от индустриално в цифрово като аналогична на трансформацията му от аграрно в индустриално, предизвикана от изобретяването на парната машина и последвалата механизация на труда и производството. По същата причина киберпространството става източник и на определенията за съвременното общество като глобално, постиндустриално, посткапи-

⁷ *COMMUNICATION FROM THE COMMISSION. Making a European Area of Lifelong Learning a Reality COM (2001) 678 final, 21 November, 2001;*

<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2001:0678:FIN:EN:PDF>

талистическо, информационно, мрежово, както и на проектите за неговото развитие и бъдеще като „общество на знанието“, което се основава на „икономиката на знанието“. Сред най-влиятелните от тези проекти е предложението от американския теоретик на мениджмънта П. Дракър. Своята визия за обществото той полага върху разбирането, че икономическата еволюция на човешката цивилизация ни води „от земеделие към познание“ (from agriculture to knowledge) (Drucker 2011: 264). Към същата еволюция принадлежи и превръщането на знанието в производствен фактор, интелектуален ресурс, информационна стока и непосредствен източник на печалба, благодарение на компютризацията, осигуряваща дистанционното управление на производствените процеси и съединяването на интелектуалния труд с цифрови устройства. Така информацията и знанието се оказват стратегически ресурси, съпоставими и равностойни на природните и материалните като собствеността, земята, работната сила – вече само ограничаващи и дори второстепенни фактори в общество, където взимането на решения се основава изключително на информация и знание. От това гледище като приоритетна „научна задача“ се очертава преобразуването на знанието в част от т.нар. „интелектуален капитал“ (intellectual capital) на фирмите, предприятията, организациите, институциите. Под шапката на това ново название понастоящем попада съвкупността от знания, опит, способности, организационна култура, иновативни идеи, професионални компетенции, образованост, информираност, ценности, мотивираност и др. „интелектуални“ активи (intellectual assets), т.е. качества и характеристики на работещите в тях хора, на отношенията помежду им и с клиенти, потребители, партньори и конкуренти.

„Невидимостта“ на интелектуалния капитал поради комплексния му и символен характер прави трудно теоретичното му дефиниране и измерването с математически и икономически инструменти стойността на интелектуалните активи и възвръщаемостта от инвестирането в тях. Това налага изработването на модели за управление на знанието и трансформиране в бизнес стратегии, политики и практики, както и обособяването, развитието и изучаването като самостоятелна академична дисциплина на теорията за научното управление на организационния живот на хората, известно още като „мениджмънт“ (management) заради американския си произход. Нейната академичност обаче е изводима не толкова от критиката и отхвърлянето на определени погрешни теории с цел поправянето и замяната им с по-добри, а по-скоро от прочутата Галилеева максима: *„Нека измерим измеримото, а неизмеримото превърнем в измеримо“*.

За Галилей – според оценката на историка и философ на науката А. Койре – това означава „да се разрушат структурите на нашия разум, отново да се преформулират и преразгледат неговите понятия, битието да се представи по нов начин, да се изработи ново понятие за познание, ново понятие за наука и дори да се замени толкова естествената гледна точка на здравия смисъл с друга, която се отличава от нея коренно“ (Койре 1985: 131). В контекста на съвременния мениджмънт формулировката на Галилей се трансформира в популярната бизнес максима: *„Не можем да управляваме добре това, което не можем да измерим“*.

Четири века след Галилей превръщането на неизмеримото в измеримо, за да бъде добре управлявано, не подминава модерната икономическа мисъл в лицето на Й. Шумпетер, който обвързва стремежа към управление на неизмеримото

с опита за обяснение на причините за икономическите, респективно социалните, промени в обществото като „креативна деструкция“ (creative destruction) – *творческо/съзидателно разрушение, чиято движеща сила са иновациите. Оттласквайки се от Марксовата икономическа и социологическа теория, в книгата си „Капитализъм, социализъм и демокрация“ Шумпетер обяснява креативната деструкция като процес, който е есенциален за капитализма, защото има за източник иновациите като конкурентна форма и отговор на монополистичните практики във всички сфери на пазара, производството и организацията на потреблението на нови стоки, нови технологии, нови канали за разпространение... Като вид конкуренция иновацията, според Шумпетер, е много по-ефективна от всички останали, защото в дългосрочен план води до разширяване на производството и ценообразуване под влияние на постоянната заплаха на иноваторството. Затова в насърчаването и търсенето именно на иновации той вижда новата роля на предприемача като новатор и положителния резултат от креативната деструкция. В същото време австрийският икономист не пропуска да уточни в бележка под линия, че на промяна подлежи само нашата оценка на икономическата производителност, а не нашата морална преценка:*

„Благодарение на автономията му, моралното одобрение или неодобрение е напълно независимо от нашата оценка на социалните (или всички други) резултати, освен ако не възприемаме моралната система така, както утилитаризма, който прави моралното одобрение и неодобрение да се обърнат срещу собствените им дефиниции“ (Schumpeter 2003: 84).

Подобно разграничаване между двата вида оценки не представлява проблем и необходимост за теоретичите на обществото, дефиниращи новото обществено състояние като постиндустриално (Д. Бел), посткапиталистическо/постмодерно (П. Дракър), свръхиндустриално (А. Тофлър), мрежово (М. Кастелс), защото социалните промени са мотивирани и аргументирани от информацията и информационните технологии, а съдържанието на повечето социални и политически решения, както и формирането на основните обществени ценности, минават под знака на тези технологии. Следователно тези решения, както и целият обществен прогрес зависят непосредствено от информационната инфраструктура: достъпа до информация, обмяна и разпространението ѝ, т.е. от технологиите, чието ниво на приложение става показател на икономическото развитие и дори на демократичността на обществото.

Кибернетичният обществен модел, в който знанието функционира според стойността си на информационна стока, е матрицата, според която с помощта на дигитализацията, превърната в дългосрочна политическа стратегия и програма на световни, международни и регионални организации, съюзи и национални правителства, всичко подлежи на глобализация – от трудови пазари и финансови институции до международна престъпност и терористични организации. В резултат на това цифровизацията като движеща сила на глобализационния процес става правоприменик на модерната практика на универсализиране и нейната основна идея: „да се направи свят, различен от вече съществуващия и по-добър от него, от една страна, и разширяването на промяната и усъвършенстването до глобално, широкомащабно измерение, от друга“ (Бауман 2000: 44). От това гледище модерността е по същността си първата универсал-

на цивилизация, пригодна за глобално приложение, поради което модернизираната част от света е „напредналата“, вид авангард, който оставя дيريا за следване от (из-) останалата част на човечеството.

Така глобализацията се оказва, новото друго име на модерния универсализъм, а съвременните интелектуални технологии – съвършеният инструмент за впрягането на просвещенския проект за обществения прогрес, основан на науката, и защитавания от неговата философия либерално-демократичен обществен модел в услуга на икономическия растеж като императив на борбата за надмощие в света на „глобализираната“ конкуренция. Тази конкуренция – според наблюдението отново на Л. Фери – няма друга цел освен самата себе си, след като развиваната в името на икономическия подем техника превръща човешкото овладяване на света в автоматичен, сляп процес и води до промяна на самата идея за прогрес на обществата, като я свежда до „механичния резултат на свободната конкуренция между различните им съставки“ (Фери 2010: 202). Промяната на идеята за прогреса засяга и схващането за демократизацията. Тя започва да се отъждествява все повече с нарастващи индивидуални шансове за потребление, които са толкова по-големи, колкото по-големи са производителността, ефективността, конкурентоспособността, изискващи трупането на знания и умения, приложими в индустрията, икономиката, потреблението... Максималната ефективност и продуктивност се оказва мяра и на онзи тип рационалност, който Ч. Тейлър означава като „инструментален разум“, защото има за единствена цел най-икономичното прилагане на средства за постигането на цели (Тейлър 1999: 14).

Глобализацията като конкуренция налага издигането във върховен на идеала на плеонаксията – копнежа за все повече материален комфорт, доходи, сетивни удоволствия, кариерен успех, печалба, власт, т.е. всичко онова, което според аксиологическата скала на традиционните, предмодерни времена принадлежи към „външните блага“, както били определени още от Аристотел здравето, красотата, богатството, благородният произход... Копнежът по тези блага става магическият ключ към райските порти на постмодерния консумеризъм, обгрижван усърдно от маркетинга и рекламата. От него черпи вдъхновение и „мъдростта“ на специализираната и технизираната постмодерна наука, която ни „учи“, че парите не носят щастие, но намаляват тъгата (Kushlev 2015: 1–7). Тази наука не открива нищо по-различно за човешкото щастие от онова, което още Аристотел установява и описва преди повече от две хилядолетия не по-малко убедително като източник на щастие за хората – приятелството и близостта помежду им. Без да разполага със съвременните „научни“ методи за обработка на данни, древният философ стига до извода, че никой не би избрал да живее без приятели и че е безполезно щастие, в което човек е лишен от възможност да прави благодеение: „Защото колкото по-голямо е богатството, толкова е по-несигурно. 2. В бедността, както и в останалите неща, се смята, че единственото убежище са приятелите“ (Аристотел 1993: 174).

За разлика от Аристотел, съвременната наука, принудена да оправдава собствената си ефективност, се опитва да насърчава стремежа към по-високи доходи като начин за намаляване на тъгата и стреса. Извън тази наука остава смисълът или по-точно безсмислието на благосъстояние, което се разпределя тол-

кова по-неравномерно от „невидимата ръка“ на пазара, колкото повече става, така че за едни недохранването да е все по-голям проблем, докато за други все по-голям да е прехранването.

Методите и резултатите на съвременната наука дават повод на Фр. Лиотар да заговори за постмодерната ситуация на знанието като доминирана от тоталната информатизация, която налага превръщането му в количества информация за целите на машинната му обработка. Според френския философ технологиите са от решаващо значение за разбиране формата на научното знание, която то добива в резултат от възприемането на принципа за оптимална ефикасност: максимален изход (получени информации или изменения) при минимален вход (инвестиция, разход на енергия за получаването им). Лиотар нарича това „перформативност“ и смята, че в настоящето тя доминира научната езикова игра, защото именно научните открития изискват доказателство, което струва пари. Така науката се свързва с икономиката и се комерсиализира чрез превръщането в норма на скъпоструващите изследвания. За да получат финансова помощ, изследванията трябва да оправдаят своето дългосрочно значение с помощта на езиковата игра на перформативността. Когато перформативността доминира науката, истината и справедливостта, заключава френският философ, стават резултат на най-добре финансираното изследване (най-добре финансирано, следователно най-убедително). Като засили технологията, човек укрепва реалността, и съответно на това се надстройват нечий шансове да бъде справедлив и да се окаже прав (Лиотар 1996: 96–98).

От интелектуални технологии към интелектуална етика

Засилвайки технологията обаче, увеличаваме опосредстването на всяко наше отношение, а с това и дистанцията между себе си и света, както и помежду ни, или казано на философски език – между ноуменалния и феноменалния свят. Дистанцирането се стимулира допълнително от настаняването между двата свята на растящ брой различни посредници. Сред тях редом с техническите средства застават и обществените фактори като институции, организации и медии, за които съвременните интелектуални технологии са свършеният инструмент за налагане, поддържане и разширяване на посредническата им роля. Не закъсняват и моралните ефекти на посредничеството. Те включват хетерономията и безсилието, съпътстващи всяка изолация от непосредствен досег с действителността и повишената податливост към всяко въздействие, което може да предложи репрезентации, предпазващи ни от пряка конфронтация със света извън нас в полза на комфортното пребиваване в „аз-света“ на избиращите между различните репрезентативни варианти, изобретявани и предлагани от различните посредници, но не и от нас самите. Така изглежда съвременната технократична версия на Кантовата метафизика на нравите, пречупена през възможностите и перспективите на прекрасния нов свят на киберпространството. От това гледище Кантовият нравствен идеал се оказва възможен и постижим днес като морален свят без морални същества, доколкото в технологичното общество всички човешки нужди, желания и действия се редуцират до метод, а самият човек – до животно, което е техническо, защото се нуждае от техниката не за да живее добре, по човешки, а да ползва техника и да действа спо-

ред технологични норми за растеж и печалба, за да преживява и оцелява в създадената от самия него технологична джунгла.

Според своя конкретен културно-исторически контекст Кантовият апел за безусловност на моралния избор и чистота на волята е провокиран от стремежа за еманципация на моралния човек от лишената от морал, физическа природа в отговор на натуралистичния детерминизъм. Днес този стремеж към автономия на човека чрез безусловност на волята намира своеобразен, нов израз в многобройни и množащи се технологии за правенето на човека независим от обстоятелствата в света и собствената му природа чрез постоянно, прогресивно минимизиране с помощта на различни методи и техника на непосредствения контакт на ноуменалния с феноменалния свят с тенденция към пълното му елиминиране. Заедно с това обаче намалява и човешкият опит като опит в света и за света. Разбира се, самият Кант едва ли е очаквал и желал точно този ефект. Напротив, за него е било несъмнено, че „когато се мислим като свободни, ние се пренасяме в интелигибилния свят като негови членове и познаваме автономията на волята заедно със следствието ѝ, моралността; когато се мислим обаче като длъжни, разглеждаме себе си като принадлежащи към сетивния свят и все пак едновременно към интелигибилния свят“ (Кант 1974: 19). От това гледище човекът пребивава едновременно в интелигибилния и сетивния/феноменалния свят, спрямо който той се определя и самоопределя като разумен, автономен и длъжен, т.е. като цел в света и цел сама по себе си, основана на разум и воля. С оглед на това самоопределение и неговите източници немският философ настоява:

„Две неща изпълват сърцето с ново и нарастващо възхищение и страхопочитание, колкото по-често и продължително се размишлява върху това: звездното небе над мен и моралния закон вътре в мен“ (Кант 1993: 218).

С други думи, пребивавайки едновременно в различните редове, човекът е подчинен на различните закони, управляващи тези редове и валидни само за съответния ред, но не и за други. Сега към тези редове е добавен нов – виртуалният свят на киберпространството, който застава между сетивния и интелигибилния и ни изправя пред нови философски и морални въпроси и дилеми. Такива са следните няколко въпроса. Какво е човекът, пребиваващ все повече в третия свят на създаваната чрез технологии виртуална реалност? Ако всички редове се редуцират до един-единствен – цифровия, не ще ли отпадне тогава необходимостта от морал и от самия човешки разум след окончателното трансформиране на феноменално-интелигибилната човешка реалност във виртуална и екстраполирането на всичко човешко вън от човека, в мрежовия, хоризонтален режим на цифровото пространство, така че хората вече да не зависят не само от други редове и тяхното различаване като необходими един спрямо друг, но и от самите себе си като автономна воля, защото е независима? Как трябва да оценяваме в тази перспектива съвременната технологична експлозия – като технически прогрес, който е същевременно морален и социален прогрес и на човека? Или по-скоро сме свидетели и участници на поредния напредък на техниката, който върви ръка за ръка с нарастваща и толкова по-продължителна „криза“ на човешкото, колкото повече и необратимо се размиват и смесват границите между природа и култура, изкуствено и естествено, човешко и нечовешко, действителност и възможност, истинно и неистинно, неvirtуално и

виртуално? Донесе ли със себе си „интернет обществото“ „нови ценности на нови скрижали“, ако използваме известния израз на Фр. Ницше, или е по-скоро нов етап на „реварваризация“, както определя Хосе Ортега-и-Гасет прекалената трескавост, съпровождаща една епоха, която потапя човека в природата, превръща го в животно, тоест в дивак, с помощта на много отчуждения – от природата, от себе си, от другия? (Ортега-и-Гасет 1993: 115).

Тези и подобни на тях въпроси подсказват за необходимостта на една етика на интелектуалните технологии, която да бъде призвана в помощ на помрачената човешка телеология, до която води прекаленото фаворизиране на перспективата на цифровото общество и неговата „икономика на знанието“. Доколкото „интелектуалността“ на всяко изобретение произтича от предположения за това как работи или трябва да работи нашият ум и се съизмерва, в крайна сметка, с ефекта му върху нас, дотолкова „интелектуалната етика е посланието, което средата или друг инструмент предава в съзнанието и културата на своите потребители“ (Сарг 2013: 45–46).

Към настоящия момент посланието на новите технологии и тяхната етика се състои в признанието, че днес прекрасният нов киберсвят създава възможност за превръщането на човека в интернавт – цифровизираният космополит, гражданинът на глобалната информационна мрежа, на обществото на интернет потребителите. Като първият в историята гражданин на свят извън света, за разлика от класическите си предшественици от други епохи, съвременният интернавт обитава единствено по рода си „пространство“ – виртуалната реалност на интернет пространството. Това пространство е навсякъде и никъде, винаги и никога и затова е атопичен, аисторичен и глобален континуум, защото глобалност може да има само там, където няма нито място, нито време в класическия физически смисъл, нито история в традиционния културно-политически смисъл и където пространство, време, общество и човек са възможни като нищо повече и друго освен метафори. Тяхната метафоричност е неизбежна в контекста на съвременните технологии, разполагащи с еднакъв потенциал за подпомагане **както на сътрудничеството и приятелството между хората, улесняване на деловия живот и повишаване комфорта на всекидневния бит, така и за конфликти и създаване на нови форми на** откошелни проблеми **на индивидите и обществата като киберпрестъпност**, задълбочаващо се социално-икономическо неравенство, нови, дигитални форми на зависимост, отчуждение и релативизация на морални и социални ценности и норми. Техният спектър става толкова по-широк и пъстър, колкото повече хората, обществата, организациите, институциите разчитат на това пространство и компютрите за преследване на своите различни цели и интереси. С оглед на тази ситуация, перифраза на известната максима на Хераклит, че не можем да влезем два пъти в една и съща река, в заключение може да се каже, че не можем да влезем два пъти в един и същ информационен поток не само защото потокът се мени и е различен във всеки момент, но и защото потапящият се в него никога не може да е един и същ, принуден постоянно да се приспособява към „течението“.

Но ако все още искаме промяната да прави човешкото по-човешко, а не да се превръщаме в друг, напълно различен и несъществуващ по-рано вид, трябва да сме готови да признаем като Стив Джобс, че всички технологии, взети заед-

но, са заменими за „един следобед в разговор със Сократ“.

ЛИТЕРАТУРА

- Аристотел 1993. *Никомахова етика*. София: ГАЛ-ИКО.
- Бауман, З. 1999. Глобализацията. Последниците за човека. София: ЛиК.
- Бергсон, А. 1993. *Двата източника на морала и религията*. София: Аргес.
- Гасет Х.О. 2014. *Фантазиращото животно*. София: Изток-Запад.
- Гелий. А. 1985. *Атически ноци*. София: Наука и изкуство.
- Джон от Солсбъри 1989. Маталогикон. // *Пет средновековни трактата* (съст. Ц. Бояджиев). София: Наука и изкуство.
- Кант, И., 1993. *Критика на практическия разум*. София: Издателство на БАН.
- Кант, И., 1974. *Основи на метафизиката на нравите*. София: Наука и изкуство.
- Койре, А. 1985. *Очерки истории философской мысли*. Москва, Прогресс.
- Лиотар, Ж., 1995. *Постмодерната ситуация*. София: Наука и изкуство.
- Ортега-и-Гасет, Х. 1993. Промяна и криза // *Идеи в културологията*, т. 2 (съст. Ив. Стефанов, Д. Гинев). София: УИ „Св.Кл. Охридски“, 107–119.
- Спонвил, А., К. 1999. *Малък трактат за големите добродетели*. София: Кибеа.
- Тейлър, Ч. 1999. *Безпокойството на модерността*. София: Критика и Хуманизъм.
- Тоцева, Я., Бойков, В. 2012. Информационната грамотност на младите хора в България и Сърбия като продукт на училищното обучение. // *Информационната грамотност – модели за обучение и добри практики*. (Съст. Т. Тодорова, Д. Стойкова.) София: За буквите – О писменехъ, 167–179.
- Фери. Л. 2010. *Да се научим да живеем*. София: ИК Колибри.
- Фери Л. 2017. *Трансхуманитарната революция*. София: ИК Колибри.
- Хънтингтън, С. 2009. *Сблъсъкът на цивилизацията и преобразуването на световния ред*. София: Обсидиан.
- Carr, N. 2010. *The Shallows: What the Internet Is Doing to Our Brains*. W. W. Norton. *Daily Happiness // Social Psychological and Personality Science* Allen R. McConnell (ed.), Vol. 6 Issue 5, 1–7.
- Drucker, P. 2011. *The Age of Discontinuity: Guidelines to Our Changing Society*, Transaction Publishers.
- Kushlev, K. 2015. *Higher Income Is Associated With Less Daily Sadness but not More*.
- Schumpeter, J. 2003. *Capitalism, Socialism and Democracy*. Taylor & Francis e-Library.